

РОСІЙСЬКОМОВНІ ПОСЛАННЯ ЯК «ІНШИЙ» У ЖАНРОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (М. УСТИЯНОВИЧ – П. КУЛІШ – П. ГРАБОВСЬКИЙ)

У статті аналізуються російськомовні послання українських поетів останньої третини ХІХ ст. з точки зору концепції «гібридної естетики», її амбівалентного, динамічного характеру. Маргінальність російського послання, представленого у творчості М. Устияновича, П. Куліша, П. Грабовського, сприяє виявленню латентних механізмів міжкультурного діалогу і націєідентичнісного пошуку в поверховому наслідуванні жанрового канону російського послання з різним ступенем і принципами його трансформації.

Ключові слова: жанр, послання, гібридна естетика, білінгвізм.

В статье анализируются русскоязычные послания украинских поэтов последней трети ХІХ в. с точки зрения концепции «гибридной эстетики», ее амбивалентного, динамического характера. Маргинальность русского послания, представленного в творчестве Н. Устияновича, П. Кулиша, П. Грабовского, способствует выявлению латентных механизмов межкультурного диалога и национально-идентичностного поиска в поверхностном подражании жанровому канону русского послания с различной степенью и принципами его трансформации.

Ключевые слова: жанр, послание, гибридная эстетика, билингвизм.

The article analyzes the Russian language epistles of the Ukrainian poets of the late ХІХ century from the view point of «hybrid aesthetics», its ambivalent, dynamic character. The marginality of the Russian language epistle presented in the creative works of M. Ustyianovych, P. Kulish, P. Hrabovskiy promotes revealing the latent mechanisms of a cross-cultural dialogue and nation identical search in the surface inheritance of the genre canon of the Russian language epistle of different transformation levels and principles.

Key words: genre, epistle, hybrid aesthetics, bilingual.

До процесу формування жанру послання в українській літературі дотичними є процеси, які відбуваються напружено націєідентичнісного пошуку. І це закономірно, адже поетичний епістолярій практично у всіх модифікаціях через відсутність строгих обмежень щодо змістово-формальної структури здатен охопити широкий спектр проблем, пов'язаних з особистою і колективною свідомістю. Промовистим фактом на користь цього загального твердження є розвинута система у вітчизняній літературі послань до українського народу, нації. Крім того, субстанційні жанрові ознаки послання – інтерсуб'єктність, діалогічність, автореферентність – уможливають розширення діалогу з особистісного до міжкультурного.

Характер вирішення проблеми білінгвізму української літератури ХІХ ст. вирізняється суперечливістю, що поляризує явище між тенденцією до злиття з російською культурою, думка поширена у радянському літературознавстві, до ігнорування і скептичного ставлення до таких творів. Таким станом вивчення цієї проблеми побачив Г. Грабович,

який прагне представити раціональну і зважену позицію. Підкреслюючи виняткову складність і делікатність наукового висвітлення українсько-російських взаємин, Г. Грабович зачіпає питання націоналізації української літератури в рамках імперської культури, її поступ до одномовної основи, що окреслився вже в останній третині ХІХ ст. Дослідник наголошує на необхідності вироблення інструментів диференціації двох літератур як систем. У подальших роздумах Г. Грабович акцентує на необхідності зосередження не на концепції «впливу», а на ускладненні відносин, інструменти для аналізу яких розробляються досі: «Проте треба пам'ятати, що достоту як російська література на цій стадії є імперською літературою з дедалі чіткішою національною основою, українське письменство – провінційне письменство, що поступово відкриває своє національне – непровінційне – минуле і майбутнє. Обидва організми, одне слово, перебувають у процесі становлення. За такої ситуації, крім усього іншого, дуже важко говорити про той момент у взаєминах між ними,

що традиційно привертає найпильнішу увагу, – тобто про питання впливу. По суті, можна сказати, що в міру того, як системи кристалізуються дедалі більше, проблема впливу відходить на другий план» [2, с. 228]. Подібну думку подибуємо і в сучасному дослідженні взаємодії імперського і контрімперського дискурсу: «А загалом у другій половині XIX ст. російська та українська література дрейфували у різних напрямках, перетворившись на дві окремі системи, кожна з яких мала свою специфічну динаміку. Існування двох домінуючих конкурентних дискурсів (імперського в російській літературі та національно-визвольного в українській) становило вагомі причини такої розбіжності» [10, с. 408].

Кількісна репрезентативність російськомовних послань у другій половині XIX ст. є доволі невиразною, що пов'язано із питомими джерелами і основними, відмінними від російської літератури, тенденціями розвитку української поезії. Через самостійність розвитку ліричних жанрів в українській літературі, російськомовні поетичні твори трапляються значно рідше за прозові, особливо ж це стосується жанрово специфічних утворень, яким було російське послання. Напевно, цей фактор, а також винятковість української російськомовної прози як художнього феномена призвело до значно більшої зацікавленості учених, між тим, російськомовній поезії у сучасних дослідженнях відводиться значно скромніше місце. Однак плідність вивчення міжлітературних зв'язків беззаперечна. Одним із її набутків є обґрунтування поняття «українська російськомовна література», яка, на думку науковців (Ю. Барабаша, В. Мацапури, П. Михеда, В. Подриги та ін.), є складником українського літературного процесу, а також вироблення нових підходів до вивчення цих явищ. У руслі цих досліджень, ми розглядаємо російські послання з точки зору становлення національної української поезії та її самостійного розвитку.

У сучасній філології полімовні процеси літературного середовища розглядаються у контексті «гібридної ідентичності». Термін «гібридність» імпліцитно відсилає до «злиття неспоріднених і часто протилежних елементів, що призводить до появи і переносу паростків мистецтва, яке звичайно і слушно називають мистецтвом крайнощів» [11, с. 364]. Підкреслений у визначенні гібридності процес поєднання протилежностей продовжується в ідеї діалогу, суперечки між елементами [1, с. 439], внаслідок чого відбувається адаптація іншого досвіду та, найголовніше, самоствердження. Але можливий протилежний сценарій: відторгнення поєднувальних або контактуючих елементів, відчуття і усвідомлення «свого» через заперечення і відмову від «чужого». Яскравий приклад такого спрямування ідентичнісного становлення відмічає дослідниця М. В. Глостанова, яка зауважила, що американська ідентичність постала більшою мірою «від протилежного», «набувала обрисів у визначенні

того, що не було американським, що було чужим для «уявної» культури-ідеалу» [9, с. 33].

Сказане визначає актуальність і новизну теми статті, адже особливості міжнаціональних відношень торкнулися всіх рівнів культурних процесів, де жанр не становить винятку. Розуміння специфіки розгортання такого малопомітного і раніше не досліджуваного явища як російське послання українських поетів сприяє унаочненню багатьох аспектів пошуку національної літератури. Не претендуючи на повну вичерпність висвітлення заявленої теми, окреслимо подальші перспективи її дослідження, передусім, у контексті вироблення національного варіанту жанру послання. **Мета** статті полягає в тому, щоб, проаналізувавши російськомовне послання останньої третини XIX ст., визначити ознаки «гібридної естетики» творів М. Устиновича, П. Куліша, П. Грабовського та розкрити значення зовнішньо «вторинних» жанрових форм.

Виходячи із вищезазначених положень, ми прагнемо зосередитись на російськомовних посланнях М. Устиновича, П. Куліша, П. Грабовського. Причин вибору творів і письменників декілька. Всі розглянуті нижче художні взірці належать до одного часового відтинку – остання третина XIX ст. Будучи відмінними за стилістичними ознаками, актуалізацією різних жанрових модифікацій, твори об'єднані тенденцією до незалежності від «імперської» культури, висловлену в посланнях через приховані механізми. Проблематизація російських послань та їхня інтерпретація тісно пов'язана з ідеологічними поглядами авторів, що також свідчить про те, що послання не були випадковою формою, а несли додаткове смислове навантаження. Так, російськомовне послання є винятковим явищем для західноукраїнського поета, що разом із динамікою поглядів М. Устиновича та її пізнішим науковим витлумаченням створює комплексну проблему. Підхід до російських послань П. Куліша через особливості вирішення національного питання також здатне виявити логіку «непогодження у погодженні» як форму міжкультурного діалогу. Нарешті, П. Грабовський, погляди і творчість якого тривалий час розглядалися у контексті російського народно-демократичного руху, в російськомовних творах демонструє латентну, але виразну динаміку відмови від «імперського» через специфічний діалог, що розв'язує українських поет, зокрема, у посланнях.

Отже, напрям розгортання діалогу та самоствердження у рамках жанру виявив амбівалентну природу російськомовних послань, адже попри відтворення традиційної моделі з притаманною структурою, низкою стилістичних ознак і поетичних формул, подальший вплив російських жанрів на розвиток української національної культури поетичного епістолярію практично не діагностується. І це ставить питання про причини звернення до російського жанру, його наслідування, що не призвело ані до засвоєння, ані до адаптації.

Вже на початку XIX ст. активно розвиваються російськомовні послання, яким не було альтернативи в жанровій системі української поезії, зокрема, дружні («домашні») послання зі всіма можливими модифікаціями (мадригально-альбомні різновиди, поетичне листування), які долучали до художнього простору позалітературний контекст. А також, у зазначений період закладаються нові ознаки українського жанру послання і його варіанти, що постануть наприкінці століття. Крім лакуни, що утворилася у жанровій системі української літератури, серед передумов потенційної адаптації російського послання міг стати той фактор, що епістолярна українська культура часто спирається на російську мову. Однак цей процес не відбувся.

На початку XIX ст. однією із ключових ланок, яка забезпечує освоєння «чужої» традиції є переклад. Так, послання П. Гулака-Артемівського «К Цензорину» є вільним перекладом російською. Однак симптоматично, що поет обрав гораціанське послання і виклав його у дусі класицистичної поетики, виробленої російською літературою – у не властивих українській літературі естетичних координатах. Водночас, письменник створює зразки поетичних листів на народній основі, які посутньо вплинуть на подальший розвиток жанру, незважаючи на сучасну скептичну оцінку цієї тенденції взагалі. Послання Є. Гребінки «Приятелю» – оригінальний поетичний твір, що, однак, також випадає із системи українського послання. Написаний у 1843 р., текст відтворює модель дружнього послання, яка в російській літературі вже зазнає суттєвої кризи. Питомі формули російського послання «безумец молодой», «милый вздор», «светская болтовня», «следы страстей глубоких», «мятежный разговор», – усе це вже вичерпало себе в російській літературі і починало пародіюватися. Але ж не має натяку на пародію у творі Є. Гребінки. Отже, вже у першій половині виразно проступає така закономірність, що українські поети наслідували зразки російських послань, наближуючись до механічного їх відтворення.

Характер появи дружнього послання російського гатунку в українській літературі є дискретним, нелінійним і несистематичним протягом XIX ст. Своєрідність діалогу з російським жанром, кризь який транслюються ключові культурні коди, яскраво демонструє «гібридний» тип послання, що постав у творчості М. Устияновича і який становить «білу» пляму у вивченні поезії кризь вектори вирішення західноукраїнським письменником національних питань особливо ж у історичному контексті розвитку москвофільства на Галичині – проблема, як свідчать сучасні розвідки, загострено полемічна і відкрита досі [див.: 5].

До речі, розташування тексту в додатках до основного масиву творів у найповнішому зібранні творів, виданого у Львові 1913 року, є підтвердженням, навіть більше, підкресленням маргінального статусу твору. У передмові до творчості М. Устияновича зазначається, що послання «Моим друзьям» є наслідком зміни світогляду останніх років життя

українського діяча: «чим дальше, тим більше віддалив ся від попередніх ідеалів і сам знемоцний стратив віру в силу свого народа та видів його спасене в російщині» [8, с. 6]. Рецепція послання наступниками й оцінка його місця у творчому доробку М. Устияновича є промовистою і тенденційною. Погляд сучасних дослідників на еволюцію національно-мовного мислення письменника відрізняється від попереднього. «У кінці життя М. Устиянович знову повернувся до ідеалів молодості. Його останні твори – автобіографічна поема «Вспомини» та вірш «Сон внуки» – написані народною мовою. В боротьбі народної мови і «язичія» перемогла перша. Поет заявив, що «ідеалів своїх не змінив», підкреслював, що, як і колись, уболіває за Україну і бачить її єдиною державою, шкодує, що ніхто не розуміє причин його відступництва від «напрямку й змагань сорок осьмих літ» [4, с. 9], – стверджується у дисертаційній роботі, в якій, на жаль, не має згадки про російськомовне послання, написане одночасно з аналізованими творами. Прикметно також, що укладачі вищезгаданого видання висловлюють сумніви в авторстві «Вспоминів» М. Устияновича.

Але придивімось до твору. Маргінальність послання підсилена не тільки російськомовним виконанням, а й неоднорідністю, нашаруванням різних стилістичних і жанрових пластів, що походять з різних літературних традицій. Незважаючи на російськомовність, архаїчний стиль (властивий, до речі, україномовним посланням М. Устияновича), жанрові елементи російського послання проявлені слабше за ті, що були властиві українському посланню та полягали у суспільно-національній проблематичній орієнтації твору, закличних інтонаціях, мотивах боротьби та об'єднання. Не побачили ми також і проросійського ідеологічного підґрунтя. Ліричний суб'єкт сконцентрований на переживанні про долю Галичини, згадує події, вочевидь, пов'язані з ініційованим ним товариством «Галицько-руської Матиці», і прагне не так об'єднання з Росією, як з колишніми однодумцями:

Где делся мир, где крепкие объятъ,
Что сильно так соединяли нас
В одну священную друзей «громаду»?

С какой статьи ОНИ ушли «по раду»
К тому, кто нам всегда был враг
И лишь о нашем помышлял смиренъ? [8, с. 333]

Відтак і дружнє послання, деклароване у назві, перетворюється на громадянське через загострення опозиції «свої»-«чужі» («ворожі»), а духовна єдність і близькість можлива за умов спільних рішень соціальних, культурних, політичних питань. Жанрова специфіка твору характеризується складністю: унаочнена елегійна складова (образ вигнанця, контраст молодості і старості, минулого і теперішнього, мотив спогаду), інвективні компоненти, молитовне завершення. Отже, послання М. Устияновича становить перехідний гібридний феномен, у якому поєднались українські жанрові моделі з російською їх експлікацією.

Пошуки удосконалення можливостей української поезії, стилістичні експерименти з російською мовою, погляд на розвиток мови, зокрема у перекладацькій діяльності, неодноразово ставали приводами для різних слів радикально негативних оцінок творчої діяльності П. Куліша, його громадянської позиції. Специфічна амбівалентність, мінливість поглядів щодо ролі культурного впливу Росії на українську націю, притаманні вирішенню різних питань. Аналіз цієї ознаки, її концептуалізація відбувається у роботі М. Зерова. Посилаючись на думку М. Петрова, дослідник підкреслює «хитання» П. Куліша «між хутором і містом, між Петербургом і Україною, між хліборобством і журналістикою» [6, с. 20], наголошує на усвідомленні нерозуміння його позицій сучасниками, постійному переживанні поетом самотності, окремішності. М. Зеров не залишив поза увагою розвиток російських тем, зокрема пушкінських («Кобзарю! Не дивись ні на хвалу темноти»), засвоєння жартівливої та альбомної поезії 20-30-х рр., а також спроби писання російською у молоді роки.

Послання у різних жанрових модифікаціях – один із найпоширеніших жанрів творчої системи П. Куліша. Серед російськомовних послань виокремлюються твори, адресовані приватній особі («Олимпию», «К Помпею»), а також узагальненому адресату («Западникам», «К «народным певцам»). У цих двох полярих щодо жанрово-стилістичного виконання ліній розвитку послання саме перша є маргінальною для українського жанру. Якщо «Олимпию» є типовим зразком альбомної поезії, то «К Помпею» є прикладом «накладання» російської жанрової традиції дружнього послання на індивідуальне бачення поета, розбудовою концепції «хутора», домашнього усамітнення, на становлення якої вплинув цілий комплекс чинників. Російськомовне послання не є чимось гранично відокремленим від поетичних мотивів і тем, які розвивав П. Куліш в українських поезіях. Тема послання «К Помпею» перегукується з посланням «Варфоломеєві Шевченкові», а також твором «Левада, гай і старосветский сад», у яких також розвиваються теми хуторного буття, а в останньому з перелічених текстів, що відрізняється специфічною стилістикою і особливим мовним виконанням, постає перенесений з російської літератури мотив «хандри великосветської».

Послання «К Помпею», якщо оцінювати за російськими жанровими канонами, є типовим домашнім посланням-привітанням, у якому згадуються спільні з адресатом біографічні деталі, з'являються «домашні» прізвиська (у цьому тексті воно має виразно національний колорит). Типовим для російського жанру є протиставлення «нарядной» и «шумной толпы гостей» спокою і тиші «изгнанных друзей». П. Куліш також використовує поширений у першій половині XIX ст. мотив близькості душевної, яка не знає перешкод і зближує справжніх друзів, всупереч просторовій дистанції. Ось так український поет розгортає мотив «уявної зустрічі»:

Поверь, Помпейко наш прелестный,
Что мы лишь телом вдалеке,

А думой в милом уголке,
Встречаем праздник твой чудесный.
За праздничным столом твоим
Невидимо с тобой сидим. [7, с. 243]

Представлений феномен є складним і для його оцінки слід врахувати декілька аспектів, кожен з яких висвітлює пограничність зони і непрозорість межі, на якій опинився цей твір. Так, з одного боку, жанр дружнього послання окреслений чітко, а для російської літератури – надто різко, можливо тому, що П. Куліш використовує жанровий стандарт, нічого не порушуючи, напевно, усвідомлюючи власну нейтральність щодо цієї традиції, яка контрастує з творчим портретом Куліша-творця, невтомним і спраглим шукачем шляхів удосконалення художньої форми.

Зрозуміло, що твір написаний для так званого «домашнього вжитку», як данина досвіду «жартівливих» віршів спільних подорожей кореспондентів. Адже в осередку української культури він постає іншим, навіть порівняно з російськомовними посланнями публіцистичного характеру, передусім актуалізацію чужих, далеких від національної традиції і пов'язаних із нею естетики послань, цінностей і відповідних засобів їх виразу. Це другий аспект. І, нарешті, змішаність, неоднорідність ідентичнісних координат видає саме «дружнє послання», адже відтворює образ дому та спілкування з близькою, рідною людиною за допомогою чужих уявлень про дім, чужою мовою, послуговуючись не притаманними для української літератури формами художнього мислення.

Повним антиподом П. Куліша у витлумаченні культурних і особистісних пріоритетів, напевно, є постать П. Грабовського, тісно пов'язана з Росією, так би мовити, географічно інтегрована. Принагідно згадаємо його послання «Сучасним поетам великоруським», у якому категорично заперечується цінність оспівування садибної культури. Досвід вигнання породжує відчуття неспокою, нестабільності і нудьги, що унаочнено у поезії та особливо в епістолярії П. Грабовського. Росіянин же у поетичних зверненнях є «бездушним», «слепым», «сонным», «немым», наприклад в уривку-зверненні «Сыны отчизны, братья наши» із твору «По Сибири», словом, уособленням «іншого» як ворожого, жорстокого і агресивного. У російськомовних посланнях тема байдужості та її беззаперечного засудження, стає ключовою ланкою на шляху до тези автора щодо неможливості примирення і компромісу:

Палачом невозможно не быть,
Равнодушно минув битву жизни;
Это значит – совсем позабыть
Ужас пытки и вопль укоризны. [3, с. 425]

Виразна позиція ліричного суб'єкта, що протиставляє себе і адресатів («Деятелю», «Многим»), свідчить про існування жорсткої межі між ними та абсолютно чіткого самоусвідомлення.

Отже, оригінальні твори російською мовою з'являються вже на заслання, наприкінці 80-х рр. З українськими поезіями їх зближує розвиток теми безпритульності, але з відчутним приглушенням

проникливих лірично-сповідальних інтонацій. Серед творів російською трапляються і послання: «Друзьям», «Деятелю», «Многим», «Н. Ф. (Письмо)». Загальновідомі ліричні й епістолярні висловлювання щодо важкого становища, що торкнулося усіх сторін поетового життя, майже не відбилися у російськомовних посланнях. Якщо у ліриці періоду заслання провідним мотивом стає переживання ослаблення творчих і духовних сил у неволі, то послання, виконані російською, напрочуд оптимістичні, енергійні, виступають контрастною паралеллю до українських послань. У російськомовних посланнях ледве окреслена проблема ускладнення діалогу та його крайньої потреби як духовного покорму, немов поет не міг дозволити висловлювати власний біль на мові народу, причетного до трагічної долі. На такі роздуми наштовхує зіставлення російськомовних послань зі зверненнями до російського народу, поетів. Наприклад, вірш «Н. Ф.» із жанровою підназвою «письмо», що гранично зближує ліричного суб'єкта з автором, відкривається життєстверджувальними рядками:

Я настроен так прекрасно,
Так свободо дышит грудь;
Впереди я вижу ясно
Дорогой, горячий труд. [3, с. 423]

Перед нами авторова «маска», за якою ледве проявлене істинне переживання, висловлене ніби мимохідь, як стандартна епістолярна формула («От товарища и друга / Жду пожатия руки»). З листів, так само як і з поетичної творчості поета, відомо, як не вистачало автору саме відповіді, листа з рідної землі – тема, яка споріднює лірику П. Грабовського і Т. Шевченка (згадаймо, принаймні, вірш останнього з промовистим початком «І знов мені не привезла / Нічого пошта з України»).

Ясна річ, що у творах, наприклад, «Друзьям» або «Н. Ф.», де могла розвинути «дружня» проблематика з опертям на модель дружнього послання, цього не відбулося. Проте в інших російськомовних творах, П. Грабовський проявив

себе як вправний стиліст. У «Путевых заметках» він вдало передає образ «простака» за допомогою мовлення, у творі «По Сибири» (автобіографічна історія етапу, збагачена алюзіями російської літератури) ліричний суб'єкт постійно змінюється, примірює різні образи до себе, зокрема, роль вільного і невимушеного спілкування («болтовни») з читачем. Однак всі ці стратегії автор не пристосовує до послань. Російські жанрові маркери тут помітно стишені, таким чином створено нейтральну в національному плані жанрову модель. Отже, у П. Грабовського складається парадоксальна ситуація: вибір мови не посприяв «підключенню» до жанрового канону, що засвідчує усвідомлену та усталену «інакшість» автора по відношенню до російської культури, яка транслюється крізь жанр. Послання П. Грабовського демонструють свідому незгоду і жанровий діалог розпочато, на наш погляд, з метою підвести рису, остаточно затвердити незалежне бачення себе і своєї культури, яка прямо не виголошується, а згортається у певні жанрові ходи, що говорить про о-формлення, витоплення думки через її зіставлення із власним культурним досвідом, власною літературою та її стійкими і продуктивними ресурсами, у тому числі жанрами.

Російські послання в українській літературі є складними, гібридними утвореннями, у яких закладено динамічні відношення між двома культурами. Однак вони демонструють унікальний тип гібридної естетики, у якій сторони протилежностей не проявляються рівнозначно: та, що прихована, за обличчям домінуючої і виразнішої, є більш значущою і потенційною. Постійний, але двозначний принцип діалогу українських поетів через російське послання, його наслідування, відтворення упізнаваних культурних маркерів є показником «непогодження у погодженні». Зростання цих тенденцій прямо пропорційно набуттю художньої довершеності, усталеності жанру українського послання, усвідомленню самостійного шляху розвитку, що передувє переходу на одномовну літературу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики : [Исследования разных лет] / М.М. Бахтин. – М. : Худ лит., 1975. – 233 с.
2. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К. : Основи, 1997. – 604 с.
3. Грабовський П. Твори : У 2 т. / П. Грабовський. – К. : «Дніпро», 1964. – Т. 1. – 535 с.
4. Гуревич Л. О. Микола Устиянович і його творчість у контексті літератури українського романтизму : автореферат дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01. «Українська література» / Л. О. Гуревич. – Дрогобич, 2008. – 17 с.
5. Заник Л. Савчук Б. Проблема москвофільської орієнтації за доби галицької «Весни народів» 1848 року в українській історіографії / Л. Заник, Б. Савчук // Схід. – 2007. – № 1. – С. 49–53.
6. Зеров М. Поетична діяльність Куліша / М. Зеров // Зеров М. До джерел : [історико-літературні та критичні статті]. – Стейт Коледж, Па, 1907. – С. 17–50.
7. Кулиш П. О. Сочинения и письма / П. О. Кулиш ; [И. Кананина]. – Т. 1. – 1908. – 133 с.
8. Твори Николи Устиновича і Антона Могильницького / Н. Устинович, А. Могильницький. – Вид. II – Львів : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1913. – 512 с. – (Руська письменність III, 2).
9. Тлостанова М. В. Проблема мультикультуралізму і література США кінця ХХ століття / М. В. Тлостанова. – М. : ИМЛИ РАН «Наследие», 2000. – 400 с.
10. Шкандрій М. В обіймах імперії. Російська і українська літератури новітньої доби / М. Шкандрій ; [пер. П. Тарашук] – К. : Факт, 2004. – 496 с.
11. Ravillon St. An Introduction to Salman Rushdie's Hybrid Aesthetic : the Satanic Verses / St. Ravillon // Towards a Transcultural Future : Literature and Society in a «Post» – Colonial Word / [G. V. Davis, P. H. Morsden, B. Ledent, M. Delres]. – Amsterdam – New York : Rodopi, 2005. – P. 363–373.